

نسخه‌های خطی دیوان حافظ و شروح آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

سهل علی مددی - پری سوسه‌ایی

۱. خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی (۷۲۷-۷۹۲ ه. ق.)، تویی آن جوهر پاکیزه که در عالم قدس

ذکر خیر تو بود حاصل تسبیح ملک

از جمله نوادر عالم خلقت و برخوردار از شهرتی جهانی است تا بدانجا که گوته، (۱۷۴۹-۱۸۳۲ م)، سرآمد شاعران آلمان، دیوان شرقیش را در تأثیرپذیری از این سخنسرای بزرگ ایرانی سروده است؛ و نیز چه بسیارند عارفانی که در طول مدت هفت قرن، در کمنند کلام سحرانگیزش گرفتار آمده و در تکاپوی فهم و دریافت مضامین عالی غزلیاتش، فرهنگ‌ها پدید آورده و شرح‌ها نگاشته‌اند.

۳. اهمیت مطالعات پنجاه ساله استاد دانش پژوه، در شناسایی و فهرست نگاری کتاب‌های خطی و ژرف یابی وی درباره آثار تنی چند از ستارگان قدر اول آسمان حکمت و معرفت، در این سرزمین اهورایی، همچون فارابی و پورسینا و خواجه طوسی و بیهقی و ناصر خسرو و غزالی و بهمنیار و شیخ طوسی، و صدها نام آور دیگر، جمله سبب گردیده تا نام وی قرین احترام و ارجمندی شود؛ همچنان که گستردگی پژوهش‌هایش در زمینه ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی، با تکیه بر اصل کتاب‌شناسی نسخ خطی، یاد او را در مجامع علمی ایران و جهان، جاودان خواهد داشت، بدان گونه که یار دیرین و دانشمندش ایرج افشار، بیان می‌دارد «آن وجود عاشق اما پر توان و دانش پرست»، از سال ۱۳۲۴ خورشیدی «در یافتن و دیدن و فهرست کردن و باز نوشتن و چاپ کردن نسخه‌ها و اسناد قدیمی کوشش مستمر داشته است»، و به روایت همو «بیش از پنجاه شصت متن کهن و نزدیک به صد رساله نادر فراموش شده را از میان هزارها عنوان کتاب برگزیده و به چاپ رسانیده و افزون از سیصد مقاله در مجله‌های ایران و جهان نوشته و بی هیچ گزاره چهل، پنجاه هزار نسخه خطی را در چهار گوشه جهان دیده و برای یافتن آگاهی درباره آنها به هزارها کتاب و مقاله در زبان‌های عربی و فارسی و ترکی و روسی و انگلیسی و فرانسوی و آلمانی و ایتالیایی حتی گرجی و ارمنی و چه بسا زبان‌های دیگر نگریسته و چنان مجموعه عظیمی از فهرست‌ها و متن‌ها و پژوهش‌ها به دستداران فرهنگ‌های ایرانی و اسلامی عرضه کرده که دانش و کوشش و کارش او را به مرتبت جهانی رسانده است.

تعدادی از این شروح، مورد توجه محققان و ناشران قرار گرفته و بعضاً در چندین چاپ انتشار یافته است، مانند لطایف غیبیه تألیف محمد دارابی^۱ و شرح عرفانی غزل‌های حافظ از ختمی لاهوری^۲، لیکن برخی دیگر از آن شروح مانند بحر الفزاسه اثر خویشگی چشتی (تألیف ۷۷-۱۰۶۶ ه. ق.)، همچنان به صورت خطی و انتشار نیافته باقی مانده است.^۳

۲. در حالی که استقبال آبان می‌رویم که سومین مراسم «بزرگداشت حامیان نسخ خطی» به تجلیل از خدمات فرهنگی فهرست نگار گیتی گستر، استاد محمدتقی دانش پژوه (۱۲۹۰-۱۳۷۵ خورشیدی)، اختصاص پیدا کرده است.

مقاله حاضر به همین مناسبت فراهم آمده و نویسندگان در تهیه آن، به بخشی از گفتار آن استاد که در معرفی شروح خطی دیوان حافظ (در نخستین کنگره جهانی سعدی و حافظ، اردیبهشت ماه ۱۳۵۰)، در شهر شیراز، ایراد گردیده است^۴ توجه داشته و از این روی، به برشمردن مجموعه دیوان‌های خطی حافظ و برخی شروح آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، پرداخته‌اند.

اکنون به یاد فرزانه استاد خردمند، دانش پژوه، و با ترنم بیتی از خواجه اقلیم سخن، دامن سخن را می‌گسترانیم:

۱۱۷
مجله آستان قدس

- [۳] ۸۱۶۷/۱۲: اوایل سده ۹ / برگزیده غزلیات / گ ۷۶ ب - ۸۴
الف / آغاز اولین غزل در این دفتر به مطلع: دل می رود ز دستم
صاحب‌دلان خداراو مطلع غزل پایانی این مجموعه: دست در حلقه
آن زلف دو تا نتوان بُرد / رؤیت: مددی - سوسه‌بایی.
- [۴] ۲۳۹۲: کتابت ۲۰ ربیع الاخر ۸۵۴ / نستعلیق خوش خفی /
زرین / رقم یعقوب / ص ۳۷۰-۱ / ۳۷۵۰ بیت / دارای ۴۲۷ غزل، ۱۳
قصیده، قطعه، ساقینامه، مثنوی و رباعی / فهرست ۸: ۱۰۲.
- [۵] ۹۶۵: کتابت ۸۵۸ / نستعلیق / نسخه هنری ممتاز / ۲۱۷ گ ۱۰
س / فهرست ۳: ۲۵۵.
- [۶] ۲۳۹۴: کتابت ۸۸۰ / نستعلیق خوش / زرین / رقم ابراهیم
شیروانی برای محمد شریف در بغداد / ۳۷۰ گ / ۵۴۰۰ بیت / دارای
بخشی از دیباچه، غزل، قصیده، مخمس، مثنوی، ترکیب بند، ترجیع
بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۰۳.
- [۷] ۲۳۹۳: کتابت ۸۹۳ / نستعلیق خوش / زرین / رقم علی اکبر /
آغاز افتاده / ۴۰۶ گ / دارای بخشی از دیباچه، غزل، قصیده، ساقینامه،
قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۰۳.
- [۸] ۹۶۹: کتابت ۸۹۵ / نستعلیق / زرین / نوشته سلطان علی
مشهدی خوشنویس / ۲۰۱ گ ۸-۱۲ س / دارای ۲۱۱ غزل، ساقینامه،
قطعه، رباعی / فهرست ۳: ۲۵۶.
- [۹] ۱۳۵۵۰: کتابت اوایل شوال ۸۹۸ / نستعلیق / زرین / نوشته
پیرحسین کاتب / از وسط افتادگی دارد / ۱۵۰ گ ۱۳ س / دارای غزل
/ فهرست ۳۷: ۴۷.
- [۱۰] ۵۳۰: کتابت سده ۹ / نستعلیق / مجمع الشعراء (فارسی -
تاریخ شعراء) / ۲۵۸ گ ۲۵ س / نزدیک به ۲۵۸۰ بیت / دارای ابیاتی
از خواجه حافظ شیرازی در صفحات: ۳۰-۶۲-۱۰۷-۱۳۱-۱۳۳-
۱۳۵-۱۳۷-۱۸۲-۲۵۳-۲۷۱-۲۸۳-۲۹۴-۲۹۵-۲۹۶-۲۹۸-۳۰۰-
۳۰۲-۳۰۷-۳۱۴-۳۲۴-۳۸۶-۴۰۲-۴۳۲-۴۳۷ / فهرست سنای
سابق، ۱: ۳۲۹ و ۳۳۳.
- ۲- نسخه‌های سده دهم هجری قمری**
- [۱۱] ۳۶۱: کتابت ۹۰۱ / نسخه ممتاز بسیار نفیس / زرین / نوشته
سلطان علی مشهدی خوشنویس / ۱۹۹ گ ۱۲ س / فهرست ۲: ۲۱۳.
- [۱۲] ۵۰۹۱: کتابت رجب ۹۰۵ / نستعلیق زیبا / زرین / ممتاز / نوشته
سلطان علی / ۱۶۴ گ ۱۴ س / دارای غزل، ساقینامه، قطعه، رباعی /
فهرست ۱۵: ۵۶-۵۷.
- [۱۳] ۱۴۱۵۶: کتابت ۹۳۴ / نستعلیق زیبا / ۱۵۴ گ ۱۴ س / فهرست
۳۸: ۱۹۷.
- [۱۴] ۱۳۷۸۳: کتابت ذیحجه ۹۴۸ / نستعلیق / نوشته مرشد الکاتب
الشیرازی / ۲۴۴ گ ۱۳ س / دارای دیباچه، غزل / فهرست ۳۷: ۳۲۶.
- [۱۵] ۱۲۳: کتابت ۹۴۹ / نستعلیق / ص ۲۸۱ س ۱۵ / دارای دیباچه،
غزل، قطعه، ساقینامه، رباعی / فهرست ۲۱: ۸۳.
- [۱۶] ۱۴۰۴۹: کتابت ۹۶۳ / نستعلیق / نوشته محمد بن عرب‌شاه
الحسینی الاستادی / ۱۷۶ گ ۱۷ س / دارای دیباچه، غزل، قصیده،
ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۳۸: ۷۱-۷۲.
- [۱۷] ۲۳۹۵: کتابت ۹۸۴ / نستعلیق / ۳۰۸ ص ۱۵ س / ۴۰۰۰ بیت /
دارای دیباچه، غزل، قصیده، مخمس، مثنوی، ترجیع بند، ساقینامه،
قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۰۴.
- [۱۸] ۳۶۲: کتابت سده ۱۰ / نوشته سلطان محمد نور خوشنویس
/ از آغاز تا انجام در هرات به زر نوشته شده است / فهرست ۲: ۲۱۴.
- [۱۹] ۵۰۰۵: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق / زرین / ۱۷۴ گ ۱۳-۱۴ س /
فهرست ۱۴: ۳۰۲.
- [۲۰] ۲۳۹۶: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق خفی خوش / آغاز و انجام
افتاده / ۴۰۰۰ بیت / دارای بخشی از دیباچه، غزل، قصیده، ترکیب
بند، ساقینامه، رباعی / فهرست ۸: ۱۰۵.
- [۲۱] ۲۳۹۷: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق خوش / زرین / رقم شاه
محمد / ۴۳۵۰ بیت / دارای غزل، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۰۵.
- [۲۲] ۱/۲۶: کتابت اواخر سده ۱۰ / برگزیده دیوان / ص ۱۹۷ تا
۲۳۴ / فهرست ۱۸: ۳.
- [۲۳] ۸۷۴/۱: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق خوب / گ ۱ الف - ۳ ب /
دارای مثنوی و ساقینامه / فهرست ۲۳: ۱۵۴.
- [۲۴] ۱۳۶۳۷/۱: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق چلیپایی / نوشته
عبدالرحمن بن شرف از معاصران عبدالرحمن جامی و گویا تمامی
جنگ به خط او باشد / برگزیده دیوان / گ ۱۳ ر - ۳۷ ر / فهرست ۳۷:
۱۶۲-۱۶۴.
- [۲۵] ۵۱۶/۸۶: کتابت سده ۱۰ / نستعلیق / مجموعه دارای سه
رساله (فارسی و عربی - انشاء) / ۱۹۵ گ ۲۰ س / ۲ - شرف نامه یا
منشآت عبدالله مروارید (۱۱۶ پ - ۱۶۳ پ) به خطی مانند شماره ۱ و
مورخ شعبان ۹۵۹ / کتابه دیوان حافظ که به اشارت شاهزاده
فریدون حسین میرزا واقع شده / فهرست سنا، ۱: ۳۰۴ و ۳۰۹.
- [۲۶] ۵۱۷: کتابت سده ۱۰ و ۱۱ / نستعلیق / جنگ نظم و نثر (فارسی
- ادب - رجال) / ۲۷۲ گ ۲۵ س / (ص ۴۵۵-۴۵۷) دارای غزل هایی
از شاعران و از جمله گزیده ای از دیوان حافظ / فهرست سنا، ۱:
۳۱۴ و ۳۱۶.
- ۳- نسخه‌های سده یازدهم هجری قمری**
- [۲۷] ۲۳۹۸: کتابت ۱۰۰۴ / نستعلیق خوش / زرین / ۴۰۴ ص ۱۵
س / ۵۵۰۰ بیت / دارای دیباچه، غزل، قصیده، ساقینامه، قطعه، رباعی
/ فهرست ۸: ۱۰۶.

[۲۸] ۱۴۵۸۶: کتابت اوایل سده ۱۱/ دارای غزل، مثنوی، رباعی /

روایت مددی - سوسه‌بایی.

[۲۹] ۲۳۹۹: کتابت ۱۰۷۳/ نستعلیق / زرین / رقم محمد مسیح

شیرازی ابن نویدی / فهرست ۸: ۱۰۷.

۴- نسخه‌های سده دوازدهم هجری قمری

[۴۴] ۵۰۵۲: کتابت گویا ۱۱۲۶/ شکسته نستعلیق / زرین / با چهار

مجلس تصویر / نوشته سید علی / دارای غزل، مخمس، ترجیع بند،
ساقینامه، قطعه، رباعی، نوادر / فهرست ۱۵: ۱۵.

[۳۰] ۱۳۴۹: کتابت جمادی الثانی ۱۰۵۹/ با دیباچه‌ای (آغازش

افتاده) به نام معز السلطنه ابوالغازی بهادر خان و ابوالفتح سلطان
بهادر خان، که به دستور آنها این دیوان را در ۹۰۷ گرد آوردند / ۱۸۱
گ ۱۶ س / فهرست ۲: ۲۳۰.

[۴۵] ۲۴۰۷: کتابت ۱۱۵۱/ نستعلیق شکسته خفی خوش / زرین /

رقم محو شده / یادداشت ملکیت امیری فیروزکوهی / ۳۸۵۰ بیت /
دارای غزل، مخمس، مثنوی، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی /
فهرست ۸: ۱۱۳.

[۳۱] ۲۹۱۴۷: کتابت ۱۰۹۰/ نستعلیق / محمد معین بن ابراهیم بار

فروش دهی برای الله وردی بیک نوشته است / با دیباچه / فهرست
۲۱: ۲۸۳.

[۴۶] ۱۴۱۸۱/۱۷: کتابت ۱۴ صفر ۱۱۹۲/ نستعلیق / ۲۲۱ گ سطور

مختلف / بخشی از غزلیات ۶۰ ر - ۶۷ ر / فهرست ۳۸: ۲۳۵.

[۳۲] ۵۷۴۸/۱۰: کتابت ۱۰۹۴/ نسخ / نوشته حسن بن علی اصفهانی

در گلشن آباد هند / دارای ترجیع بند حافظ / فهرست ۱۷: ۱۸۹.

[۴۷] ۲۴۱۰: کتابت سده ۱۲/ نستعلیق خوش / زرین / ۳۸۰۰ بیت /

دارای غزل و رباعی / فهرست ۸: ۱۱۵.

[۳۳] ۲۶۶۴/۱: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق / زرین / ص ۱-۲۰۸ /

فهرست ۸: ۴۱۶.

[۴۸] ۶۷۸: کتابت ۱۱۷۹/ نستعلیق / جنگ اشعار (فارسی، اردو -

ادبیات) / دارای قطعات و رباعیات و غزلیاتی است از شعرای پیشین
و معاصر مؤلف / ۸۲ گ ۱۵ س / حافظ شیرازی (۹۱-۹۳) / فهرست
سنا، ۲: ۲۵ و ۲۶.

[۳۴] ۲۴۰۱: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق خفی خوش / زرین / ۳۵۵۰

بیت / دارای غزل و قطعه / فهرست ۸: ۱۰۸.

[۴۹] ۴۱۵۹: کتابت سده ۱۱-۱۲/ نستعلیق زیبا / زرین / گ ۱۹۸ س

۱۵ / فهرست ۱۱: ۱۶۲.

[۳۵] ۲۴۰۵: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق خوش / زرین / ۳۸۰۰ بیت /

دارای غزل، مثنوی، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۱.

[۵۰] ۱۷۸: کتابت سده ۱۲/ نستعلیق / انجام اندکی افتاده / فهرست ۷: ۱۲۴.

[۳۶] ۵۹۷۶: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق / ۱۲۹۰ بیت / فهرست ۱۷: ۳۵۵.

[۳۷] ۲۴۰۶: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق خفی / آغاز و انجام افتاده /

۵۲۵۰ بیت / دارای غزل، قصیده، مخمس، مثنوی، ساقینامه، قطعه /
فهرست ۸: ۱۱۲.

[۵۱] ۲۴۱۲: کتابت سده ۱۲/ شکسته نستعلیق خوش / ۵۲۰۰ بیت /

دارای دیباچه، غزل، قصیده، مخمس، مثنوی، ترجیع بند، ساقینامه،
قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۶.

[۳۸] ۲۴۰۲: کتابت سده ۱۱/ شکسته نستعلیق خوش / زرین /

۵۷۰۰ بیت / دارای دیباچه، غزل، قصیده، ساقینامه، قطعه، قسمتی از
رباعیات / فهرست ۸: ۱۰۹.

[۵۲] ۲۴۰۸: کتابت سده ۱۲/ نستعلیق خوش / زرین / برای حسین

علی میرزا قاجار نوشته شده / ۴۴۴ ص ۱۹ س / دارای دیباچه، غزل،
قصیده، ترکیب بند، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۳.

[۳۹] ۲۴۰۴: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق خفی / آغاز و انجام و میانه

افتاده / عنوان هازر و لاجورد / ۲۳۰۰ بیت / دارای غزل و رباعی /
فهرست ۸: ۱۱۱.

[۵۳] ۲۴۱۳: کتابت سده ۱۲/ شکسته خفی خوش / آغاز و انجام

افتاده / ۳۷۸۰ بیت / دارای غزل و مثنوی / فهرست ۸: ۱۱۶-۱۱۷.

[۴۰] ۲۴۰۳: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق جلی خوش / زرین / دارای دیباچه،

غزل، قصیده، مثنوی، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۰.

[۵۴] ۲۴۰۹: کتابت سده ۱۲/ نستعلیق / ۵۷۰۰ بیت / دارای دیباچه،

غزل، قصیده، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۴.

[۴۱] ۲۴۰۰: کتابت سده ۱۱/ نستعلیق خوش / زرین / مهر دکتر

غنی در آغاز و پایان نسخه / ۳۰۶ ص ۱۵ س / دارای غزل، قطعه و
سه رباعی / فهرست ۸: ۱۰۸.

[۵۵] ۲۴۱۱: کتابت سده ۱۲/ نستعلیق / زرین / ۴۷۰۰ بیت / دارای

غزل، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۶-۱۱۳.

[۴۲] ۱۴۱۴۹/۱ و ۱۱: کتابت سده ۱۱/ شکسته نستعلیق / این نسخه

دارای ویژگی خاصی در نوع نوشتن است... سطور مختلف چلیپا /
گ ۱ پ - ۱۹۵ ر - بخش ۱ دارای غزل، مثنوی، ساقینامه، قطعه، رباعی و

[۵۶] ۳۸۹: کتابت سده ۱۲/ شکسته نستعلیق چلیپا / جنگ نثر و

نظم / ۱۱۳ گ ۱۶ س / در بخش شعرای فارس، ابیاتی از حافظ و

بخش ۱۱ (گ ۱۸۸ پ - ۱۹۶ ر) برگزیده دیوان حافظ / فهرست ۳۸: ۱۸۷.

عرفی آمده است / فهرست سنا، ۱: ۲۲۲ و ۲۲۶.

[۵۷] ۱۲۶: کتابت سده ۱۲/ شکسته نستعلیق / ۶۲ گ ۹ س / با

یادداشت شاملو مورخ نیمه صفر ۱۱۸۶ ه. پ. ق / جنگ گردآوری

حبیب الله شاملو متخلص به پرویز / ۶۲ گ ۹ س / مجموعه اشعاری

[۴۳] کتابت اواخر سده ۱۱/ نستعلیق / دارای غزل، قطعه،

۱۲۱
ساقینامه

از شاعران از جمله حافظ / فهرست سنا، ۱: ۶۵.

[۵۸] ۵۰۷۴: کتابت سده ۱۲ / شکسته نستعلیق / نوشته درویش عبدالمجید / ۷۲ گ / گزیده‌ای از غزلیات حافظ و دیگران / فهرست ۱۵: ۳۳-۳۴.

[۵۹] ۱۴۱۴۸/۲۸: کتابت سده ۱۲ / شکسته نستعلیق چلیپا / ۱۳۳ گ / ساقینامه حافظ (۹۹ پ - ۱۰۳ پ) / فهرست ۳۸: ۱۸۶.

[۶۰] ۲۳۳۰/۱: کتابت سده ۱۲ / نستعلیق خوش / ۱۷۴ ص ۹ س / گزیده‌ای از غزلیات حافظ (ص ۱ تا ۸۰) / فهرست ۸: ۳۷.

[۶۱] ۳۱۷: کتابت سده ۱۲ و ۱۳ / توضیحی راجع به مصراع اول دیوان حافظ... / فهرست ۲۲: ۱۰۶.

۵- نسخه‌های سده سیزدهم هجری قمری

[۶۲] ۲۴۱۴: کتابت سده ۱۲۰۴ / شکسته خوش / زرین / ابادیباچه‌ای

که در دیگر نسخه‌ها نیست / در ۹۰۷ سلطان ابوالفتح فریدون میرزا بهادرخان، دانشمندان را دستور داد دیوان حافظ را از میان ۵۰۰ نسخه

که بیشتر نزدیک به روزگار حافظ بود این نسخه را گرد آورند / ۶۲۵۰ / بیت / فهرست ۸: ۱۱۷.

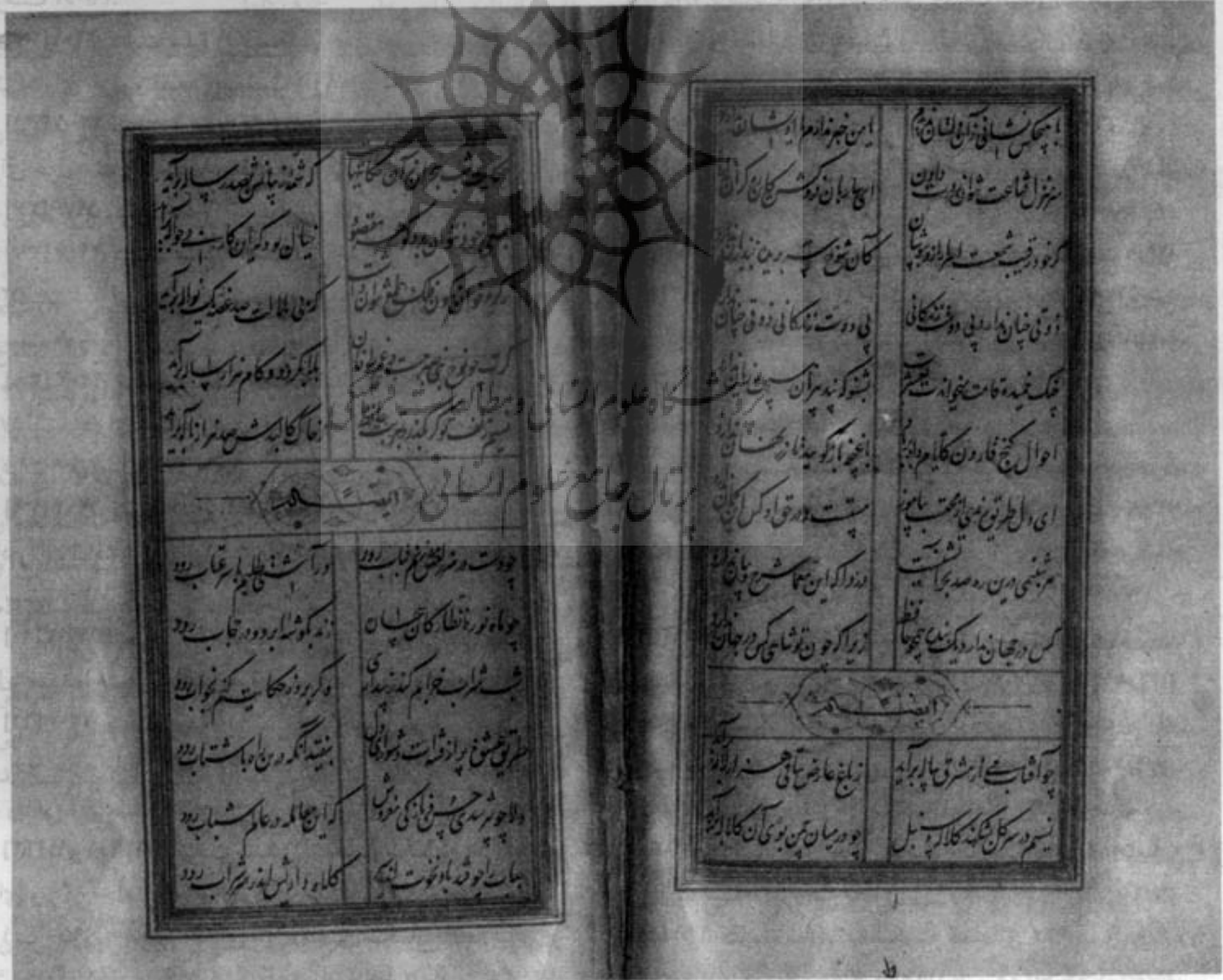
[۶۳] ۲۴۱۵: کتابت ۱۲۱۲ / نستعلیق خوش خفی / رقم محمدصادق گورانی برای میرزا محمد علی / آغاز افتاده / ۵۶۰۰ بیت / دارای غزل، مخمس، مثنوی، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۸.

[۶۴] ۲۶۷: کتابت ۱۲۴۷ / نستعلیق دُرشت / ص ۴۹۸ س ۹ / فهرست ۲۱: ۸۳.

[۶۵] ۱۱۸۹/۲: کتابت حدود سده ۱۳ / شکسته نستعلیق بسیار خوب / نوشته میرزا عبدالوهاب نشاط اصفهانی / ۱۳۲ گ / برگزیده غزلیات حافظ (۳۴-۵۵) / حدود ۴۵۰ بیت / فهرست ۳: ۶۷۶.

[۶۶] ۱۱۹۰/۲: کتابت نیمه نخست سده ۱۳ / شکسته خوش / نوشته میرزاهدی علی آبادی / گ ۱۷۷ س ۱۲ / ۷۶ رباعی از حافظ (۱۷۷-۱۹۶) / فهرست ۳: ۶۷۷-۶۷۹.

[۶۷] ۳ و ۲ و ۱: کتابت ۱۲۷۳ ه. پ. ق / نستعلیق و نسخ / نوشته

غزلیات دیوان حافظ، نسخه خطی شماره ۱۳۷۸۳ کتابخانه مجلس، نستعلیق مرشدکاتب شیرازی. کتابت ۹۲۸ ه. ق. شناسانده شده در ردیف ۱۴ گزارش حاضر.

سید محمد پسر سید حسن یزدی / ۶۰۰ ص ۱۷ س / دارای غزلیات حافظ و شاعران دیگر (۱-۳۶۶)، ساقینامه حافظ (۳۶۷-۳۸۰)، قصاید (۳۹۴ تا ۴۰۹)، ترجیعات و ترکیبات (۴۳۸ تا ۴۴۵) / فهرست ۱۸: ۸-۹ [۶۸] ۱۴۴۱۸/۲۰: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق / ۲۳۷ گ / ساقینامه حافظ (۸۳ ر - ۸۷ ر) / فهرست ۳۸: ۵۵۵

[۶۹] ۴۸۲۹/۳: کتابت سده ۱۳ / شکسته چلیپا / برگزیده غزلیاتی از حافظ / فهرست ۱۳: ۲۴۵-۲۴۶

[۷۰] ۲۳۳۲: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق / ۳۱۵ ص ۱۰ س / برگزیده غزل حافظ (۱۴۶) / فهرست ۸: ۳۹

[۷۱] ۱۱۰۹/۱۹: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق / برگزیده ای از حافظ با عنوان «من مقالاته» / فهرست ۳: ۵۶۲

[۷۲] ۲۶۷۵/۲۳: کتابت سده ۱۳ / تاریخ تحریر مختلف از ۱۲۶۴ تا ۱۲۹۴ / رقم محمد علی شیرازی برای نجفقلی استرآبادی متخلص به نصرت / ۱۱۱۱ صفحه، سطر مختلف ۳۰ تا ۳۸ / برگزیده غزلیات / ۷۴۹ تا ۸۱۷ / فهرست ۸: ۴۳۸، ۴۴۱ و ۴۴۲

[۷۳] ۴۶۷۴: کتابت آغاز سده ۱۳ / نستعلیق زیبا / زرین / ممتاز / نوشته محمد کاظم واله اصفهانی / دارای غزل، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۱۳: ۵۷

[۷۴] ۹۷۰: کتابت ۱۲۳۳ / شکسته نستعلیق خوب / زرین / ابی دیباچه ای نزدیک به نگاشته گل اندام و گفتاری در تحقیق عبارات و الفاظ حافظ / نوشته محمد اسماعیل موسوی عریضی برای نایب بلوک میانکوه یزد / ۴۳۰ بیت / دارای غزل، مسدس، قصیده، ترکیب بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۳: ۲۵۷

[۷۵] ۲۴۱۶: کتابت ۱۲۵۱ / شکسته نستعلیق خفی / زرین / رقم زین العابدین مراغه ای برای عبدالاحد / ۵۸۰۰ بیت / دارای دیباچه، غزل، قصیده، مخمس، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۱۹

[۷۶] ۹۹۵۴: کتابت ۱۲۵۱ / شکسته نستعلیق / در سال جلوس محمد شاه قاجار در دارالسلطنه تبریز نوشته شده است / حواشی و تملک از «نیکلا» (A. NICOLAS) از اعضای سفارت فرانسه در تهران با نشان ۲ مهر از او به فارسی و فرانسه مورخ ۱۲۵۶ و ۱۸۹۰ / رویت مددی - سوسهابی

ناگفته نماند که پژوهشگران این گزارش، در منابع موجود، نشانی از «نیکلا» نیافتند؛ بناچار از غرب شناس معاصر، دکتر حامد فولادوند، درباره هویت این شخص پرسش نمودند. نامبرده، نیز از سر لطف، طی یادداشت مورخ ۱۷/۱۹، چنین پاسخ دادند: «احتمالاً فرد مورد نظر شما، همان A.L.M. Nicolas می باشد که سابقاً کنسول فرانسه در «ازمیر» ترکیه بوده، و مطالعاتی در خصوص خیام و حافظ دارد، و از او کتابی با عنوان «شراب و الهیات در نزد شاعران فارسی زبان»، در سال ۱۸۹۷ میلادی در شهر «مارسی» فرانسه، انتشار یافته است».

[۷۷] ۲۴۱۷: کتابت ۱۲۵۳ / شکسته نستعلیق خوش / طلاکاری محمد اسماعیل / رقم وصال شیرازی / ۴۵۰۰ بیت / دارای دیباچه، غزل، قصیده، ترکیب بند، ترجیع بند، ساقینامه، رباعی / فهرست ۸: ۱۲۰

[۷۸] ۱۱۴۴: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق / نوشته میرزا احمد بن میرزا عبدالقادر بن میرزا ابونصر کلانتر هرات در ۲۴ رجب ۱۲۷۳ هنگام نوروژ به خواست سرهنگ فرج الله خان افشار در یک سال (ص ۱۵۳) / جنگ نظم و نثر (فارسی) / (۱۲۹-۱۳۳) اشعار حافظ / همچنین در (ص ۲۶۳-۲۸۵) قطعات و غزلیاتی از حافظ / فهرست سنا، ۲: ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۵

[۷۹] ۲۴۱۸: کتابت ۱۲۸۰ / شکسته خوش / رقم عنقا / دارای غزل، ترکیب بند، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۲۰

[۸۰] ۳۰۲۱/۱۴: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق خوش / نوشته محمد صادق تفرشی / ص ۲۰۴-۱۲۵ / دارای غزل، قصیده، ترکیب بند، ساقینامه / فهرست ۱۰/۲: ۷۸۴

[۸۱] ۲۴۱۹: کتابت سده ۱۳ / شکسته خوش / زرین / ۶۰۰۰ بیت / دارای غزل، مخمس، مثنوی، ترکیب بند، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۲۱

[۸۲] ۱۱۵۰: کتابت سده ۱۳ / نستعلیق / مجموعه به نظم و نثر (فارسی - انشاء، ادبیات) / این مجموعه دارای ۲ بخش است: بخش دوم نظم: قصاید و ترجیعات و مسمطات و مستزادها و مفردات و رباعیات از شاعران: (ص ۱۸۰ تا ۱۸۴) حافظ / فهرست سنا، ۲: ۱۴۱ و ۱۴۲

۶- نسخه های سده چهاردهم هجری قمری

[۸۳] ۲۴۲۰: کتابت ۱۳۰۶ / شکسته نستعلیق خوش / نوشته جلال الدین توپچی برای حسین قلی خان سرهنگ در کردستان / ۱۰ سطر درباره ماده تاریخ فوت حافظ به قلم کاتب / ۵۸۰۰ بیت / دارای دیباچه، غزل، مثنوی، ترکیب بند، ترجیع بند، ساقینامه، قطعه، رباعی / فهرست ۸: ۱۲۲

[۸۴] ۴۰۱۵: کتابت سده چهاردهم ۱۳۲۵-۱۳۰۸ / نستعلیق خوش / زرین / نوشته محمود متخلص به اورنگ بن فرهنگ بن وصال شیرازی برای معتمدالسلطنه حاجی حبیب الله خان / گ ۲۳۴ س / فهرست ۱۱: ۲۲-۲۳

[۸۵] ۱۳: کتابت ۱۳۱۴ ه ق / شکسته / نوشته سید علی اکبر گلستانه / ۱۴ قطعه مرقع / بیشتر این مرقعات اشعار حافظ است و برای امین الدوله نوشته شده است / فهرست ۲۱: ۳۴۹

[۸۶] ۲۵۲۵/۱: کتابت ۱۳۲۶ ه ق / نستعلیق جلی خوش / رقم حیدر قلی گرجی فخرالدوله / برای غلامرضا خان سرتیپ در تهران / ۲۱۴ ص ۱۲ س / ساقینامه حافظ (ص ۱ تا ۱۸) / فهرست ۸: ۲۱۷

[۸۷] ۵۴۱۲/۴: کتابت سده ۱۴ / نستعلیق / جنگ / ایاتی از حافظ /

۱۲۳
ساقینامه

فهرست ۱۶: ۳۱۹-۳۲۰.

[۸۸] ۲۴۲۱: کتابت ۱۳۲۰ هجری شمسی / نستعلیق جلی خوش / زرین / رقم استاد حسن زرین خط / تصحیح شده علامه محمد قزوینی / ۵۲۷ ص / فهرست ۸: ۱۲۲.

۷- نسخه‌های بدون تاریخ کتابت

[۸۹] ۳۶۰: نستعلیق کهن / ۱۹۵ گ / ۱۴ س / دارای غزل، قطعه، رباعی / فهرست ۲: ۲۱۳.

[۹۰] ۵۰۳۹: نستعلیق کهن / زرین / ۱۶۴ گ / ۱۲ س / فهرست ۱۵: ۴.

[۹۱] ۷۴۲۰/۲: نسخ قدیم / زرین / حاشیه ۱۴۹-۵۳۴ / فهرست ۲۵: ۴۰۱-۴۰۰.

[۹۲] ۷۶۷۴: نستعلیق عالی / نوشته ظاهراً فخیم الملک شاگرد خوشنویس باشی / ۲۶۵ گ / دارای مقدمه گلندام / فهرست ۲۶: ۱۷۲-۱۷۱.

[۹۳] ۷۸۲۸/۵: نستعلیق / حاشیه گ ۱-۱۰۶ پ / فهرست ۲۶: ۳۱۱.

[۹۴] ۷۸۹۷: نستعلیق / تملکی در تبریز به تاریخ ۱۳۲۴/۴۷ گ / ۱۰ س / برگزیده غزلیات / فهرست ۲۶: ۳۷۶-۳۷۵.

[۹۵] ۱۳۸۳۴: نستعلیق / تملکی در تبریز ۱۳۲۴ / برگزیده / ۴۷ گ / ۱۰ س / فهرست ۳۷: ۳۹۰.

[۹۶] ۸۹۷۶: نستعلیق غبار خوب / آغاز و انجام افتاده / در بردارنده دیوان حافظ و دیوان شاه قاسم انوار، به ترتیب یک غزل از حافظ و یک غزل از قاسم / رؤیت مددی - سوسه‌هایی.

[۹۷] ۸۶۸۱: نستعلیق / آغاز و انجام افتاده / ۱۷۴ گ / دارای غزل، مثنوی، ساقینامه، رباعی / رؤیت مددی - سوسه‌هایی.

[۹۸] ۹۲۷۲: نستعلیق / آغاز افتاده / با مهر کتابخانه جعفر سلطان القرانی، تبریز ۱۳۶۵ هـ ق / رؤیت مددی - سوسه‌هایی.

[۹۹] ۱۴۱۹۹/۷: شکسته نستعلیق / جنگ اشعار فارسی / گ ۱۳۱ / ساقینامه حافظ (گ ۶۹ پ - ۷۰ ر) / فهرست ۳۸: ۲۷۳.

[۱۰۰] ۹۳: جنگ / دارای ابیاتی از حافظ / فهرست ۲۱: ۲۲۹.

۶. شرح نویسی بر دیوان حافظ

دیوان خواجه، همان طور که نسخه بدل‌های فراوانی دارد، از شرح‌های بسیاری نیز برخوردار است.

بهاء‌الدین خرمشاهی، علت این مساله را چنین توضیح می‌دهد: «باید دید در ماهیت و طبیعت شعر حافظ چه ویژگی نهفته است که به اصطلاح «شرح طلب» است، یعنی نیاز به شرح و بیان دارد. اگر بگوییم این ویژگی «بغرنجی» و دشواری و دیریابی شعر اوست، درست نیست. زیرا شعر حافظ نه بغرنج است و نه دیریاب و کمابیش به سرراستی و مفهومیت و روانی شعر و غزل سعدی است. پس باید دید چرا بر غزل سعدی شرح نوشته‌اند ولی در

طول شش سده‌ای که از وفات حافظ می‌گذرد، ده‌ها شرح بر غزلیات او نگاشته‌اند. به نظر ما خصیصه‌ای که شعر حافظ را «شرح طلب» ساخته است، پر معنایی و چند پهلویی و ایهام‌پروری و فرهنگ یا فرهنگمندی شعر اوست. این خصیصه در غزل سعدی و مولانا تا این اندازه رسوخ ندارد. اما فی المثل مثنوی مولانا هم همین ویژگی را دارد. آری شعر حافظ «زیر هر نغمه که زد راه به جایی دارد». یکی از بهترین منابعی که تنوع و مضامین و کثرت معانی شعر حافظ را به روشنی نشان می‌دهد، کتاب جمع پریشان (با عنوان فرعی: طبقه بندی موضوعی اشعار حافظ) تدوین حافظ پژوه معاصر علی اکبر رزاز است، در دو جلد، نزدیک به یکهزار صفحه که شعر حافظ را ذیل بیش از دویست سرعنوان، طبقه بندی و تفکیک موضوعی کرده است. اگر همین معامله با پانصد غزل سعدی (برابر تعداد غزل‌های حافظ) یا پانصد غزل مولانا انجام گیرد، هرگز قابل اجرا نیست. یعنی قابل اجرا هست ولی بیشتر از ۳۰-۴۰ موضوع (اعم از معنی و مضمون) از تقطیع معنایی یا طبقه بندی موضوعی شعر آنها به دست نمی‌آید.^{۱۱}

خرمشاهی در ادامه سخن خود، به قلمرو گسترده زبان فارسی و شارحان دیوان حافظ، پرداخته، می‌نویسد:

«این خصیصه استثنایی شعر حافظ و رواج و روایی بی‌مانند و جهانگیر شعر او، از دیرباز محققان را به صرافت نوشتن شرح بر شعر او انداخته است. در قلمرو گسترده زبان فارسی که از مرزهای جغرافیایی امروز ایران فراتر بوده است و هنوز هم فراتر است، در طول این چند قرن شارحان بسیاری همت به نگارش شرح شعر حافظ بسته‌اند. بیشتر این شارحان متعلق به دو قلمرو بزرگ زبان فارسی، یعنی امپراطوری عثمانی و شبه قاره هند هستند... سخن شناسان و حافظ پژوهان فارسی زبان و مسلمان شبه قاره هند، بیش از محققان فارسی زبان و حافظ پژوهان ترک، به شعر حافظ و نظیر گویی به شعر او و شرح‌نگاری بر آن پرداخته‌اند.»^{۱۲}

۷. پیشینه شرح نویسی در شبه قاره هند

عارف نوشاهی، در این باره گزارش می‌دهد: «مدت یکصد سال از ربع اول قرن یازدهم هجری تا ربع اول قرن دوازدهم هجری، از نظر نشر معارف حافظ در منطقه پنجاب از ویژگی والایی برخوردار است. در این مقطع زمانی نه شرح بزرگ و کوچک بر دیوان حافظ در این دیار به رشته تحریر درآمده است که نخستین از آنها مرج البحرین نگاشته ختمی لاهوری به سال ۱۰۲۶ هـ ق می‌باشد. پس از آن مولانا عبدالله خویشگی قصوری (۱۱۰۶ هـ) بدین کار پرداخت. وی دیوان حافظ تدریس می‌کرد و چهار شرح بر دیوان حافظ نگاشت که عبارت بود از بحر الفراسه

[۱] بحر الفراسه

از عبیدالله خویشگی چشتی از دانشمندان سده یازدهم هندوستان، سنی مذهب، گویا متخلص به عبدی، گزارش غزل‌های حافظ است به ترتیب حروف تحجی، به نام شاه جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸)، در آن از گزارش‌های دیگران بر دیوان حافظ بهره برده و از آنها نام برده است.
دو نسخه:

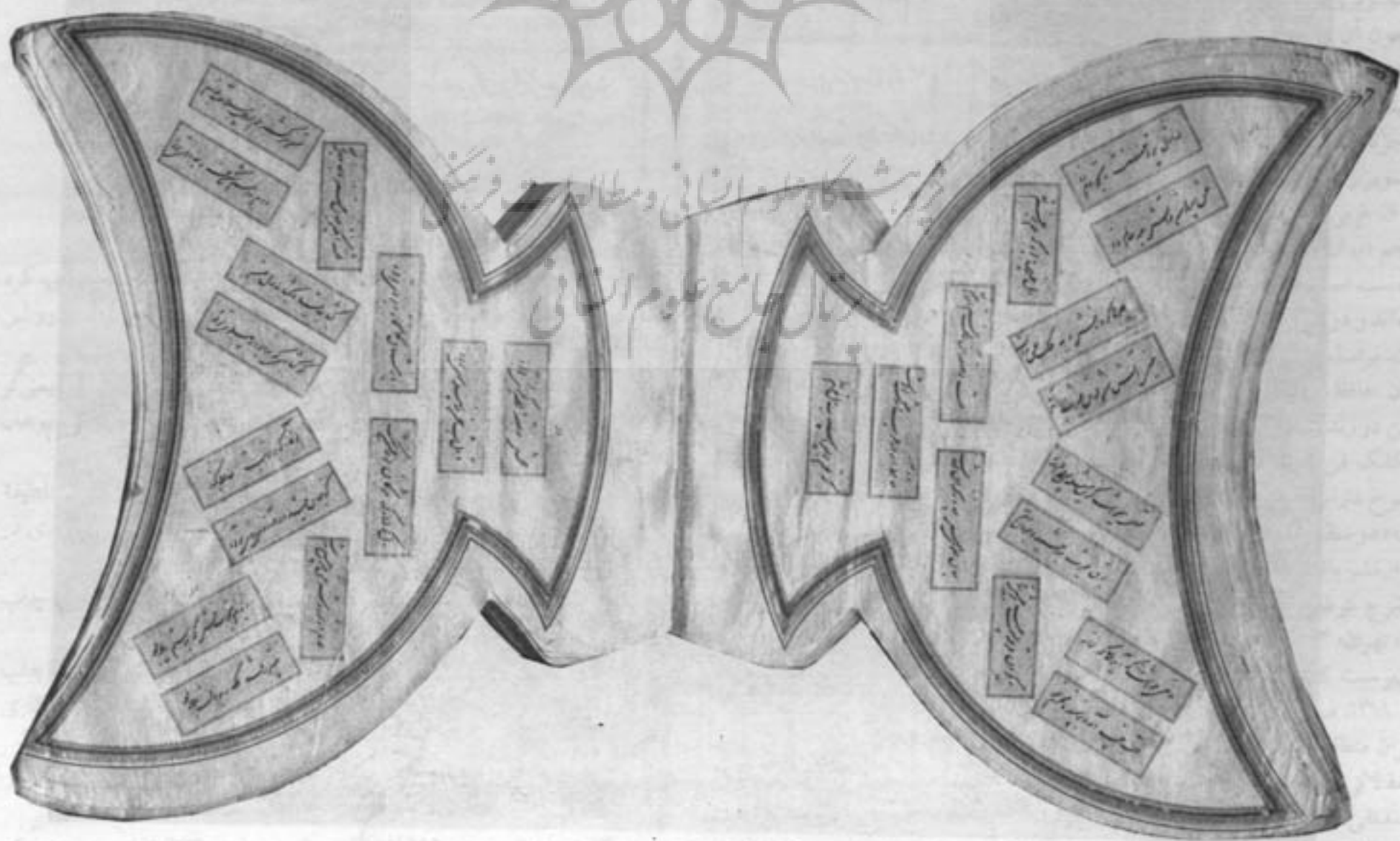
- ۱) مجلس ۱۱۱۰: نستعلیق ملانور، در ۱۲۱۹ در شهر کشمیر، به دستور ملا محمد فاروق، با فهرست باب‌ها و شعرها، ساخته نورالانوار معروف به نورالدین سهروردی، ۳۵۲ گ ۲۳ س، زرین.
- ۲) مجلس ۱۱۱۱: نستعلیق ۱۲۴۶، فهرست غزل‌ها که نورالانوار سهروردی ساخته با دیباچه کوتاه او را دارد، ۲۱۸ گ ۲۴ س.

[۲] شرح ابیاتی از حافظ

از ابوتراب فرزند حسین قزوینی. از این نگارنده در مجموعه ۳ خوبی مجلس سه گفتار آمده است: عقاید خمسه، شرح دعا سحر، شرح ابیاتی از حافظ.
نسخه:

اللافظ فی شرح دیوان خواجه حافظ به سال ۱۰۷۷ هـ، سپس خلاصه البحر قدیم و جدید و آن گاه جامع البحرین فی زواید النهرین و در آخر خلاصه البحر فی التقاط الدرر. محمدبن یحیی بن عبدالکریم لاهوری نیز به سال ۱۰۷۷ هـ پ. شرحی بر دیوان حافظ تحریر نمود. شاه بهلول کول برکی جالندری دو تفسیر جداگانه نگاشت: یکی به نام فواید الاسرار فی رفع الاستار به سال ۱۱۱۹ هـ و دیگری به نام شرح دیوان حافظ. باز مظفر حسین بن خان محمد رانیپوری شرح دیوان حافظ را در لاهور تألیف کرده است. البته زمان تألیف این یکی فعلاً مشخص نیست.^{۱۶}

۸ به هر صورت، در طول ۸۰ سالی که از فعالیت کتابخانه مجلس می‌گذرد، تعدادی از شروح دیوان خواجه، در این کتابخانه فراهم آمده است که دو نسخه از آن - چنانکه پیشتر گفته شد - متعلق به عارف خویشگی چشتی (از شارحان شبه قاره هند) می‌باشد و چند شرح دیگر از آن جلال الدین دوانی و محمد دارابی است. اینک معرفی آن نسخه‌ها، برگرفته از «فهرست نسخه‌های خطی فارسی»^{۱۷}:

مجلس ۳/۹ خوبی: نستعلیق سده ۱۳، (ص ۲۷۳-۲۸۱) همراه دو گفتار دیگر از همو.

[۳] شرح بیاتی از حافظ

از دوانی. گزارش بیت: دوش دیدم که ملائک در میخانه زدند. نسخه:

مجلس ۱۲۸۰/۲: نسخ، تاریخ یاد نشده (ص ۵۲-۹۵).

[۴] شرح بیاتی از حافظ

از دوانی. گزارش بیت: پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت. نسخه‌ها:

۱) مجلس ۲۸۵۹/۱: نستعلیق و نسخ محمد فرزند سلیمان فرزند محمد جابری قاری ۱۰۷۰ بخشی از پایان آن است (ص ۱-۳).

۲) مجلس ۲۶۶۳/۴: نستعلیق سده ۱۱ (۱۴۰-۱۴۶).

۳) مجلس ۱۷۱۹/۱۵: سده ۱۲ (ص ۳۴۰-۳۴۳).

۴) مجلس ۱۸۲۲/۲۰: بی تاریخ با تاریخ ۱۲۳۶ در هامش مجموعه (ص ۱۷۷-۱۷۹) خطبه را ندارد.

[۵] لطایف غیبی

از محمد دارابی که یاد او در «شرح دیوان حافظ» گذشت. و این یکی در یک مقدمه و سه باب و خاتمه است: مقدمه در گزارش اصطلاحات صوفیان.

باب ۱- گزارش سروده‌های دشوار حافظ.

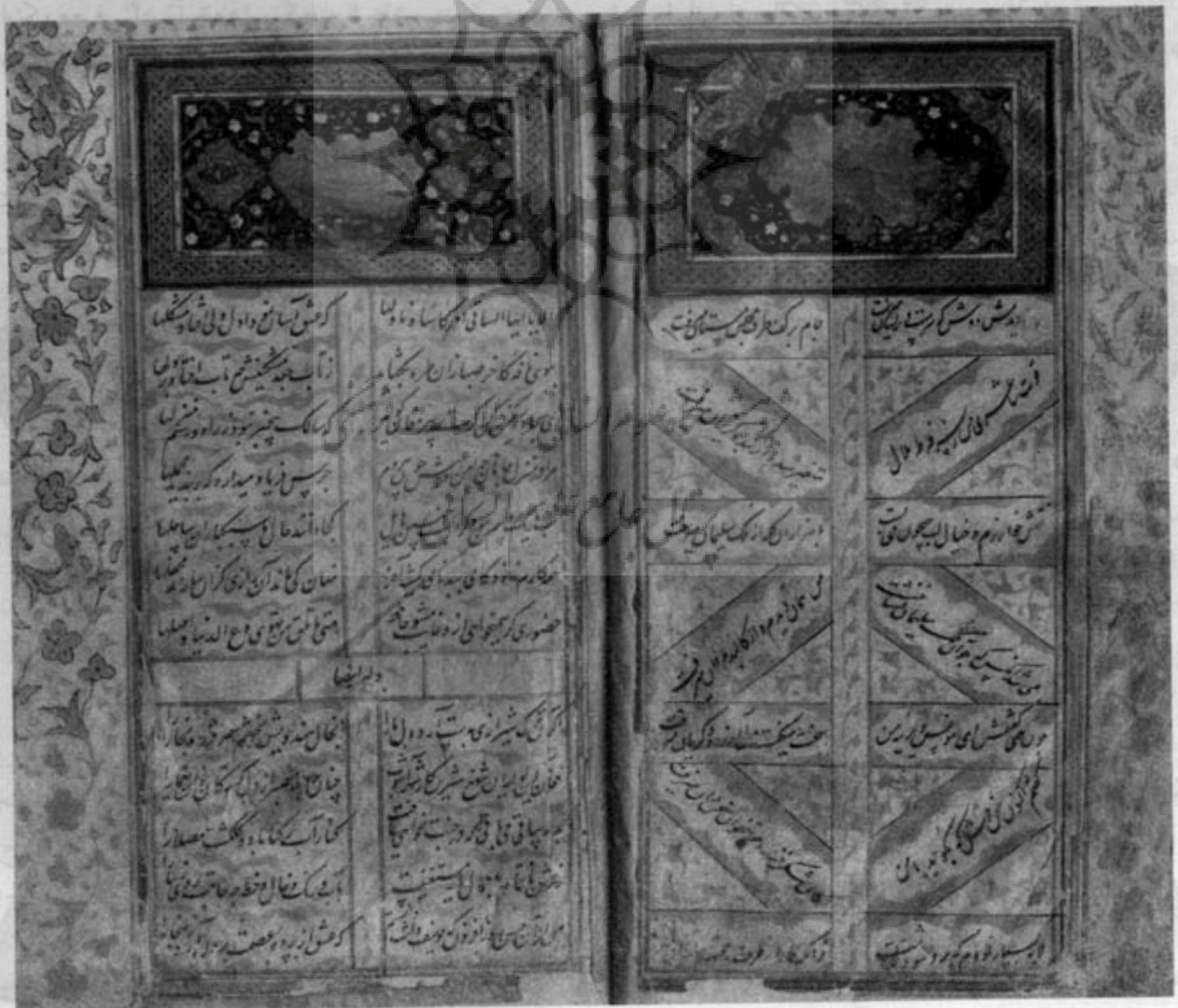
۲- تأویل عارفانه برخی از سروده‌های او.

۳- دفاع از حافظ در برابر اتهام او به اعتقاد به جبر یا دیگر عقاید مخالف عقاید حق و تأویل سروده‌هایی از حافظ. خاتمه در تفائلاتی که با دیوان حافظ انجام گرفته و درست آمده است. نسخه‌ها:

۱) مجلس ۵۹۰۳/۱: با تاریخ ۱۱۱۹ در دفتر (ص ۲-۷۶) [یادداشت‌های آقای جاثری].

۲) مجلس ۳۴۵۲/۱: فهرست نشده: سده ۱۲ [نسخه‌ها ۵: ۱۹۱].

۳) مجلس ۱۱۱۲: شکسته نستعلیق زیبای ۱۲۵۹ در شهر همدان، ۲۵ گ ۱۵ س.

دیوان حافظ، نسخه خطی شماره ۱۲۰۴۹ کتابخانه مجلس، نستعلیق محمد بن عرشاه حسینی استادی کتابت ۹۶۳ ه. ق. شناسانده شده در ردیف ۱۶ گزارش حاضر.

پی نوشت ها

۱. گوته (Goethe) در ۱۸۱۹ کتاب معروف خود دیوان شرقی را تمام کرد؛ در این کتاب که از شاعر ایرانی، حافظ، الهام گرفته است افکار و عقاید خود را با طرز تخیل و بیان حافظ به قلم آورده است (دایرة المعارف فارسی، بخش اول از جلد دوم، ص ۲۴۲۵). طلیعة «حافظ نامه» گوته، پیوند روحانی او را با خواجه به خوبی می نمایاند؛ باشد که کلام، عروس و معنی داماد بماند؛

و جشن این ازدواج را حافظیان بر پا دارند.

سخنسرای شهیر آلمان، پس از این قطعه کوتاه، شعری با عنوان «لقب» سروده و در آن با ابیاتی پر شکوه، به ستایش اندیشه حافظ و بزرگداشت آئین، مردم و سرزمین او پرداخته است:

شاعر. محمد شمس الدین مرا پاسخ ده.

که چرا ملتت، آن قوم برجسته و والا،

تو را حافظ نامد؟

حافظ. پرسش ات را محترم می دارم،

و بدان پاسخ می دهم.

مرا حافظ گفته اند، زیرا به لطف حافظه ام،

قرآن ز بر دارم،

بی هیچ خطا؛

و آن چنان پرهیزگارم،

که زشتیهای زمانه،

نه در من و نه در آنانی چون من

که جسم و جان کلام پیامبر را دریافته اند،

اثر نکرد.

شاعر. ای حافظ، چنین است که نظر دارم

و چنین است که تسلیم سخت نمی گردم،

که وقتی نظری چو دیگران داریم،

چه همسان چو آنانیم.

و من نیز به کمال توام،

زیرا که کتب قدسی مان،

چو تصویری زیبا بر خود دارم.

همچون آن پارچه و شالی

که تصویر خدا بر خود دارد،

و سینه آرامم به نشاط می آورد،

با وجود همه کرنش ها، مزاحمت ها، چپاول ها،

با تصویر زلال ایمان.

(دیوان غربی - شرقی، ص ۷۲-۷۱)

مترجم دیوان گوته، کوروش صفوی، در پیشگفتار دیوان مزبور به معرفی قدیمی ترین سند آشنایی شاعر با حافظ پرداخته، چنین می نویسد:

بر حسب اسناد موجود و آن گونه که در زندگی نامه شخصی گوته آمده است، می توان فهرستی از منابعی را به دست داد که بر اساس تاریخ ثبت در زندگی نامه وی، گرد آمده اند و در سرودن دیوان غربی - شرقی استفاده شده اند. بسیاری از این آثار را گوته از کتابخانه و ایماز به قرض گرفته و حتی زمان و مدت امانت این کتاب ها نیز روشن است. بر اساس اسناد موجود، میتوان فهرست این منابع را به ترتیب زمانی مندرج در زندگی نامه شخصی گوته به دست داد.

دیوان حافظ، برگردان آلمانی در دو مجلد از سوی یوزف فن هامر پورگشتال. این کتاب را گوته با تاریخ ۷ ژوئن ۱۸۱۴ در زندگینامه خود ثبت کرده است. تاریخی قدیمی تر از این در زندگینامه گوته وجود ندارد که بتواند ثابت کند منبع یا منابع دیگری پیش از دیوان حافظ در تأثیر پذیری او از شرق وجود داشته است (دیوان غربی - شرقی، یوهان ولفگانگ فن گوته. ترجمه کوروش صفوی. تهران: انتشارات هرمس، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۲۳).

۲. شرح دارابی، اوکین بار در روزگار ناصرالدین شاه قاجار، با عنوان «لطایف غیبیه»، به صورت سنگی در تهران منتشر شد (۱۳۰۴ ه. ق)؛ دومین چاپ این اثر با عنوان «لطیفه غیبیه» دو سال بعد، در ۱۳۰۶ ه. ق، باز در تهران به چاپ سنگی رسید؛ چاپ سوم این شرح با عنوان «لطایف غیبیه» در سال ۱۳۱۹ خورشیدی، توسط کتابفروشی احمدی در شیراز نشر یافت و چهارمین چاپ آن با عنوان «لطیفه غیبی» از سوی همین ناشر در سال ۱۳۵۷ خورشیدی در شیراز نشر گردید.

۳. شرح عرفانی غزل های حافظ. نوشته ابوالحسن عبدالرحمان ختمی لاهوری. تصحیح و تعلیقات بهاءالدین خرمشاهی، کوروش منصوری و حسین مطیعی امین: چاپ اول، تهران: ۱۳۷۴. نشر قطره ۴۷ جلد.

۴. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تألیف ابن یوسف شیرازی، تهیه چاپ مجدد با اصلاح و تکمیل و تحقیق (و اضافه بخش ۲ و ۳) از عبدالحسین حائری [چاپ اول ۱۳۱۸، ص ۹۰-۴۸۸] چاپ دوم: مهرماه ۱۳۵۳، ص ۶-۳۵۴. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، مؤسسه فرهنگی منطقه یی وابسته به سازمان همکاری عمران منطقه یی (R.C.D)، چاپ ۱۳۴۹، جلد دوم (۱)، ص ۱۰۶۱.

۵. مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی (مشمول بر ۲۶ مقاله) به کوشش دکتر منصور رستگار، کنگره جهانی سعدی و حافظ، شیراز: ۱۳۵۲، انتشارات دانشگاه پهلوی شیراز. محمد تقی دانش پژوه: چند نکته درباره آثار سعدی و حافظ نسخه های مورخ سده هشتم و نهم، ص ۲۰۴.

۶. فصلنامه کلک، خرداد و تیر ۱۳۷۳، شماره ۵۲-۵۱، ایرج افشار: «دانش پژوه، دانشمند و فهرست نگاری جهانی»، ص ۱۵۹. افشار، در پانویس (ص ۱۶۳) توضیح می دهد که: «انجمن آسیایی فرانسه» به همین اعتبار علمی جهانی، استاد دانش پژوه را به عضویت افتخاری خود پذیرا گردید.

۷. همان.

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۸ همان.

۹. حافظانه (CD). امیر نوری: تهران: انتشارات سروش، گنجینه فرهنگ و موسیقی ایرانی سروش. به مناسبت سال بزرگداشت حافظ.

۱۰. دیوان حافظ. تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری. تهران: انتشارات خوارزمی. چاپ اول، ۱۳۶۲. جلد ۲. ص ۱۱۱۷.

۱۱. دیوان خواجه حافظ شیرازی. با تصحیح و سه مقدمه به اهتمام سید ابوالقاسم انجوی شیرازی. تهران: انتشارات جاویدان: چاپ هشتم، ص ۱۳۹.

۱۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی. احمد منزوی. تهران: ۱۳۴۹. مؤسسه فرهنگی منطقه‌یی وابسته به سازمان همکاری عمران منطقه‌یی (R.C.D). جلد سوم، ص ۹۱-۲۲۷۶. بخش دیوان حافظ شیرازی.

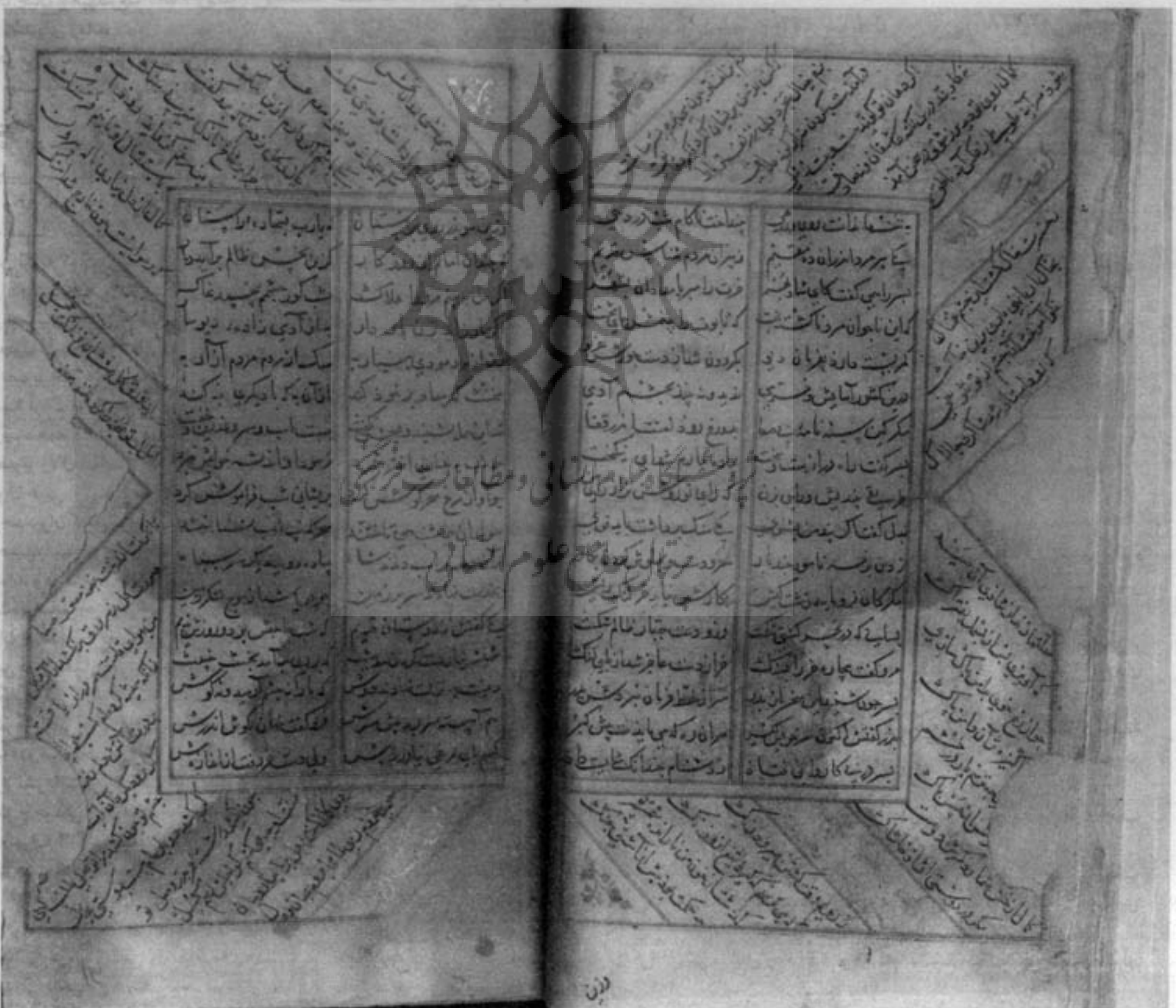
۱۳. نسخه‌های خطی حافظ (سده نهم). گزارش دکتر سلیم نیساری. شیراز: حافظیه، مرکز حافظشناسی: چاپ نخست ۱۳۸۰، ۱۳۴ ص.

۱۴. شرح عرفانی غزل‌های حافظ، ص «یک» مقدمه.

۱۵. همان، ص «یک» و «دو» مقدمه.

۱۶. سخن اهل دل. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت حافظ. تهران: ۱۳۷۱. کمیسیون ملی یونسکو در تهران. عارف نوشاهی: نخستین شرح فارسی دیوان حافظ در شبه قاره، ص ۷۶۷.

۱۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی. جلد دوم (۱). تهران: ۱۳۴۹. ص ۱۵-۱۲۱۴، ۲۰-۱۲۱۹.

گزیده دیوان حافظ، نسخه خطی شماره ۱۵۸۵۸۴ کتابخانه مجلس، نستعلیق کهن جوانمرد عمری شیرازی، کتابت ۸۳۶ هـ. ق. شناسانده شده در ردیف ۲ گزارش حاضر.